

تبیین سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در مساله خلافت از دیدگاه روایات و گزارش های تاریخی

لیلا نوبخت نیارق^۱

چکیده

امامت، در جهت جانشینی از نبوت، در راستای حراست از ایمان مقرر گشته است و تحقق آن در میان امت، یک مسأله لازم اجتماعی می باشد. ولایت نیز به معنای سرپرست و امامت امت است و تمام این معانی بعد از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) برای امیرالمومنین (علیه السلام) فعلیت پیدا کرده است؛ روایات و گزارش های تاریخی بسیاری به تبیین سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در مساله خلافت پرداخته اند و شیوه دفاع آن حضرت از ولایت را بیان نموده اند؛ پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد کتابخانه ای و توصیفی، سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در مساله خلافت را از دیدگاه روایات و گزارش های تاریخی بررسی کرده است؛ یافته ها نشان می دهد: حضرت زهرا (سلام الله علیها) با بینش و مبارزات سیاسی خود در جامعه مسموم و بیمارگونه آن عصر، مردم را از خواب غفلت بیدار و با فداکردن جان خود، از اصل ولایت و امامت دفاع نموده است. و جریانی را که می رفته است تا غدیر را قربانی آرزوها و هوسهای خود سازد و خود جانشین پیامبر (صلی الله - علیه و آله و سلم) شود، برای همیشه تاریخ، رسوا ساخته و دستان پشت پرده این جریان را آشکار کرده است.

کلید واژه ها

بینش سیاسی، حضرت زهرا (سلام الله علیها)، روایات، سیره سیاسی، ولایت.

^۱ . طلبه سطح ۲ حوزه علمیه فاطمه الزهرا سلام الله علیها نمین le.nobakht@yahoo.com

مقدمه

سیره سیاسی عبارت است از «فعالیت‌های سیاسی افراد و پیامدهای آن برای نهادهای سیاسی»؛ سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) به آن دسته از فعالیت‌ها و مبارزاتی اطلاق می‌شود که در قالب ایراد خطبه، اعتراض به غصب فدک و خلافت، سکوت در برابر خلیفه به خاطر دفاع از مقام ولایت امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) صورت گرفته است.

بررسی کتاب‌ها و پژوهش‌های انجام یافته در این زمینه نشان می‌دهد که به دلیل اهمیت مسئله، حجم قابل توجهی از پژوهش‌ها، به بیان سیره و بینش سیاسی حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) و شخصیت ایشان پرداخته‌اند که می‌توان به چند نمونه از آنها اشاره نمود از جمله: عباسی فردویی، غلامعلی؛ در کتاب «پرتوی از مکتب زهرا علیهاالسلام»، (قم، زائر، ۱۳۸۶) به بررسی اصول کلی سیاست در مکتب فاطمه پرداخته و مثنی سیاسی فاطمه (سلام‌الله‌علیها) را همانند پیامبر خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآل‌وسلم) دانسته است، که پیامبر با بیان و تابش «وحی»، فروغ حقیقت را آشکار نموده، دوستان را هدایت و دشمنان را مغلوب کرد؛ فاطمه (سلام‌الله‌علیها) نیز با تابش سخنان خود، دیدگاه و منشور فکری سیاسی‌اش را آشکار نمود؛ حکیم‌زاده، فرزانه؛ در مقاله «تحلیلی در ارتباط با دفاع حضرت زهرا علیهاالسلام از ولایت»، (مجله اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۳ - شماره ۱۰۹) تدبیر حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) را مورد بررسی قرار داده و نوشته است. تنها اوست که فهمید مردم از چه هدایت و بینه و رشدی محروم شدند؛ از وجود سرشار از هدایت امام علی (علیه‌السلام) که با نور خویش راه را می‌نمایاند و از چشمه حکمتی که خالی از هر گونه غش و ناپاکی بود، رهروان را سیراب ساخته و هر آن‌چه می‌گفت، خود در عمل به آنها جلوتر بود؛ باباکریمی، عذراء؛ در مقاله «بینش سیاسی حضرت زهرا علیهاالسلام»، (مجله بانوان شیعه، زمستان ۱۳۸۳ - شماره ۲) شیوه‌ها و رفتارهای سیاسی حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) و بینش سیاسی ایشان را مورد بررسی و تبیین قرار داده و خطبه‌های حضرت (سلام‌الله‌علیها) با توجه به مضامین و زمینه‌های تحقق آن و دیگر رفتارهای سیاسی ایشان در مواجهه با حکومت غاصب را، نشانگر نوع بینش سیاسی حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) بیان نموده است.

سیاست و دخالت در امور جامعه، یکی از ابعاد مهم دین اسلام است که در سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) مشهود است؛ پس از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآل‌وسلم) و به دنبال ماجرای

سقیفه، حضرت زهرا (سلام الله علیها) ساکت ننشست و دست به مبارزه سیاسی زد و با سخنرانی‌های افشاگرانه به بیان ماهیت غاصبان خلافت و مصیبت‌های وارده توسط آن‌ها پرداخت. به همین سبب، بررسی و تبیین و تحقیق در مورد خط مشی سیاسی آن حضرت، از دیدگاه روایات و گزارشهای تاریخی، در طول حیات مبارک و حرکت و موضع‌گیری ایشان، در دفاع از خلافت و امامت، می‌تواند انسان را در شناخت جایگاه حقیقی خلافت و ولایت راهنمایی کند؛ از این رو سیره سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در مسأله خلافت یک موضوع مهم و پرچالش است که در تاریخ اسلام و به ویژه در تاریخ شیعه جایگاه خاصی دارد.

در این تحقیق برآنیم تا با مراجعه به روایات و گزارشهای تاریخی، به بررسی بصیرت و آگاهی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در مسأله خلافت و نیز محورهای اساسی دفاع ایشان از امامت پرداخته، و با توجه به ره‌آورد مبارزات ایشان، چگونگی تأسی به حضرت زهرا (سلام الله علیها) و مراحل دستیابی به بصیرت و ایجاد بصیرت و شجاعت دفاع از امامت را بیان نمایم. مهمترین سوالی که پیش روی پژوهش حاضر قرار دارد این است که چگونه می‌توان به بصیرت، شجاعت دفاع از امامت و ولایت و بصیرت آفرینی در اذهان جامعه دست یافت؟ در این پژوهش سعی شده است به شیوه علمی و با استناد به روایات و گزارشهای تاریخی به این سوال پاسخ داده شود.

مفهوم شناسی

مفهوم لغوی و اصطلاحی برخی از کلید واژه‌ها، به جهت آشنایی و نیز درک بهتر مطالب، بررسی و ارائه می‌گردد.

بینش سیاسی

معنای لغوی: از دو کلمه «بینش» و «سیاسی» ترکیب شده است. «بینش از مصدر دیدن، بینایی، بیندگی و بصیرت، به معنای نگاه و نظر می باشد.»^۱ «سیاست نیز برگرفته از کلمه «ساس» به معنای رعیت داری، اصلاح امور مردم و مملکت داری می باشد.»^۲

معنای اصطلاحی: «بینش سیاسی به معنای فهم دقیق مسائل، حسن و سرعت تشخیص، سرعت انتقال و باریک‌بینی در تمام اموری است که نیاز به تدبیر و سیاست گذاری دارند.»^۳

سیره سیاسی

معنای لغوی: از دو کلمه «سیره» و «سیاسی» ترکیب شده است. «واژه سیره را به نوع حرکت و شیوه جریان داشتن و یا به عبارتی نوع، سبک و شیوه رفتار و کردار تعریف کرده‌اند.»^۴

معنای اصطلاحی: «نگاه معصومان (علیهم‌السلام) به موضوع سیاست برخلاف نظر اندیشمندان معاصر غرب، نگاهی توحیدی و الهی است و بر همین اساس سیره سیاسی خویش را پایه‌ریزی کرده‌اند. یعنی در امور اجتماعی و سیاسی مردم به تأمین مصالح واقعی ملت و تدبیر امور ایشان بر پایه کمال و سعادت می‌اندیشیدند.»^۵ «فعالیت‌های سیاسی افراد و پیامدهای آن برای نهادهای سیاسی.»^۶

۱. عمید، فرهنگ عمید، ص ۳۰۰

۲. سیف، روانشناسی پرورشی، ج پنجم، ص ۲۵۸

۳. قاسمیان، حاکمیت دینی در عصر غیبت، ص ۴۲

۴. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۲۰-۱۲۱؛ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۷۲۴؛ محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۶، ص ۴۵۴

۵. ملک‌زاده، سیره سیاسی معصومان در عصر حاکمیت جور، ص ۲۹

۶. آقابخشی، فرهنگ علوم سیاسی، ص ۴۴۴

۱- بینش و مشی سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در دفاع از ولایت

«بینش سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) آگاهی از روابط و ضرورت‌های میان اجزای نظام اسلامی سیاسی، از جمله توحید، نبوت، امامت و نظام امت می‌باشد که این بینش بر پایه ارزش‌ها، باورها و آگاهی‌های توحیدی استوار است.»^۱ «مشی سیاسی حضرت زهرا (سلام الله علیها) مشیی آگاهانه، توأم با بینش و بصیرت، اندیشه و حساب شده، انتخابی و گزینش شده و مبتنی بر ایمان و عقیده است. هدف وی، سعادت انسان‌ها و نجات از بردگی‌ها و ذلت‌ها و تضمین و فراهم آوردن مبادی ارزش‌های معقول در جامعه است.»^۲ «گرچه دوران حیات ریحانه محمدی پس از ارتحال پیامبر اکرم (صلی - الله علیه و آله و سلم) بسیار کوتاه بود، اما خط مشی سیاسی آن حضرت در طول حیات نشان می‌دهد که در سیره خود با تعبیری حکیمانه همگان را به بصیرت، آگاهی، شناخت فتنه‌ها و گرفتار نشدن در دام دشمنان دین دعوت می‌فرمودند.»^۳ ابعادی از این بصیرت و آگاهی عمیق حضرت زهرا (سلام الله علیها) را بررسی می‌کنیم.

۱-۱ وجوب اطاعت از اولی الامر

وجوب اطاعت از اولی الامر از مسلمات قرآنی است. خداوند می‌فرماید: «ای اهل ایمان، فرمان خدا و رسول و فرمانداران [از طرف خدا و رسول] که از خود شما هستند اطاعت کنید، پس اگر در چیزی کار به نزاع کشد آن را به حکم خدا و رسول بازگردانید اگر به خدا و روز قیامت ایمان دارید. این کار برای شما بهتر و خوش‌عاقبت‌تر خواهد بود.»^۴ امام صادق (علیه السلام) در ذیل این آیه فرموده‌اند: «اولو الامر، همان امامان از اهل بیت (علیهم السلام) هستند»^۵

^۱ . طبرسی، احتجاج، ص ۲۵۳

^۲ . زنگویی، بصیرت آفرینی در سخن و سیره حضرت زهرا (سلام الله علیها)، پایگاه تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی، ۱۳۹۶

^۳ . تیموری، نگاهی به منش سیاسی حضرت فاطمه زهرا (س)، پایگاه تخصصی مسجد

^۴ . «یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم»، نساء: ۵۹

^۵ . ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۱۵

۳-۴ ضربه به حکومت غاصبان خلافت

«سکوت سیاسی و اعتصاب سخن با حاکمان و غاصبان حکومت، در مسیر دفاع از حریم ولایت و امامت، در اذهان مردم سؤال ایجاد می‌کرد که چرا دختر پیامبر سکوت کرده؟ این روش باعث شد که افکار عمومی در پی یافتن علت آن باشند.»^۱ همچنین با وصیت سیاسی آن حضرت «در حقیقت حربه سیاسی از دست حاکمان وقت گرفته شد. آنان می‌خواستند در شهادت آن حضرت با مرثیه‌سرایی و اشک و ماتم و ارادت به آن حضرت و تأسف از رحلت او مخالفت‌ها و مبارزات حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) را در دفاع از حریم ولایت تحت‌الشعاع قرار داده و خلافت غاصبانه خود را برحق جلوه دهند. اما دفن شبانه آن حضرت و نامشخص بودن مکان دفن ایشان، این سؤال را در میان امت اسلامی ایجاد کرد که چرا یگانه دختر گرامی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) چنین وصیتی کرده است؟ از امیرالمومنین (علیه‌السلام) سؤال شد که علت دفن دختر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در شب چیست؟ ایشان فرمود: او از مردم خشمگین بود و کراهت داشت بر جنازه‌اش حاضر شوند و حرام است بر دوستان آنان و دشمنان فاطمه (سلام‌الله‌علیها) که بر فرزندان آن حضرت نماز گزارند.»^۲

«با عمل به وصیت آن حضرت توسط حضرت امام علی (علیه‌السلام)، اذهان جامعه دچار شک و تردید شد و تا حد زیادی مشروعیت خلیفه وقت زیر سؤال رفت و مظلومیت آن حضرت بیشتر نمایان گردید و اینکه چرا حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) در مدت هفتاد و پنج یا نود و پنج روز با تمام تاب و توان، با شیوه‌های گوناگون تلاش کرد تا مسیر انحرافی امت را روشن سازد که چرا امام بر حق علی (علیه‌السلام) را تنها گذاشته‌اند و کج راه‌های را انتخاب کرده‌اند که خلاف حق و حقیقت است، در حالی که امیرالمومنین (علیه‌السلام) بر حق است.»^۳

^۱ . دشتی، تحلیل و بررسی حوادث ناگوار زندگانی حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها)، ص ۱۷۰-۱۵۰

^۲ . ابن شهر آشوب، مناقب آل‌ابی‌طالب، ج ۳، ص ۱۸

^۳ . مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۲۰۹

نتیجه گیری

اصلی ترین مسئله دین، اطاعت از پیامبر و اوالی الامر است. حضرت زهرا (سلام الله علیها) نشان می دهد که انسان باید مَشی سیاسی داشته باشد. مشی سیاسی هم با مشی عبادی هیچ منافاتی ندارد؛ حضرت زهرا (سلام الله علیها) با بصیرت و آگاهی عمیق نسبت به توطئه ای که مسیر امامت را منحرف ساخته بود، هشیارانه وارد عرصه جامعه شد و به صورت یک سیاستمدار آگاه و مدافع حریم امامت، در صحنه جامعه حضور جدی و فعال یافت و رهبری دفاع از امامت را بر عهده گرفت. و با تبیین وضع موجود (انحراف از مسیر امامت) به ارائه وضع مطلوب و آرمانی (اطاعت از امامت و اهل بیت (علیهم السلام) برای رسیدن به سعادت) و ارائه طریق رسیدن به آن به وسیله قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) به ترسیم ایدئولوژی سیاسی شیعه می پردازد. لذا می فرماید: مبدا دشمنان بر بدنم نماز بخوانند. در شب به صورت مخفی مرا غسل، کفن و دفن نمایید، یک وصیت سیاسی که در آن بیزاری و انزجار از کسانی که حادثه غدیر را به بوتۀ فراموشی سپردند تصریح شده است. و با این کار نه تنها، نارضایتی خود از حاکمان عصر را تصریح کرده، بلکه مردمی را که بیعت شکستند نیز از شرکت در مراسم ترحیم خویش محروم می سازد. و حتی از مرگ خویش هم ابزاری برای مبارزات سیاسی و دفاع از ولایت ساخته و مسیر انحراف امت را روشن می کند و مسیر واقعی را که امامت امیرالمومنین (علیهم السلام) است و نیز حریم ولایت را روشن و بی پیرایه ارائه می نماید تا در فردای قیامت، برای صاحبان زر و زور و تزویر و عافیت طلبانی که فریب خورده اند، بهانه ای وجود نداشته باشد. ایشان با شیوه های مختلف به مسلمانان و به شیعیان تفهیم کرد که من مدافع امیرالمؤمنین، ولایت و اسلام هستم، شما نیز این گونه باشید؛ از این رو، دقت و توجه در سیره حضرت زهرا (سلام الله علیها) انسان را متوجه می سازد که ایشان عالمه ای است که فقط به زمان خویش احاطه ندارد. و سخنان ایشان، مهر تثبیتی بر حقانیت فرهنگ تشیع می باشد.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

الف - کتب فارسی

۱. آقابخشی، علی، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار، چاپ اول، ۱۳۷۹ ه.ش.
۲. دشتی، محمد، تحلیل و بررسی حوادث ناگوار زندگانی حضرت زهرا علیها السلام، قم: مؤسسه تحقیقاتی (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۹۲ ه.ش.
۳. _____، ره آورد مبارزات حضرت زهرا علیها السلام، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش.
۴. _____، فرهنگ سخنان فاطمه علیها السلام، قم: چاپ و نشر بین الملل، چاپ دوم، ۱۳۷۹ ه.ش.
۵. _____، نهج الحیاء، قم: مشرقین، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.
۶. سیف، علی اکبر، روانشناسی پرورشی، تهران: آگاه، چاپ پنجم، ۱۳۷۰ ه.ش.
۷. طباطبائی، سیدعلی، انسان کامل، قم: مطبوعات دینی، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.
۸. عاملی، سیدجعفر مرتضی، رنج‌های حضرت زهرا، ترجمه: محمد سپهری، قم: تهذیب، چاپ دوم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۹. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۳ ه.ش.
۱۰. قاسمیان، حسن، حاکمیت دینی در عصر غیبت، تهران: مرکز تحقیقات اسلامی سپاه، چاپ اول، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۱. قاضی، نعمت‌الله، تاریخ سیاسی اسلام و بررسی زندگی زهرا بتول و فرزندان، تهران: پیروز، چاپ اول، ۱۳۴۹ ه.ش.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر، حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) و ماجرای غم‌انگیز فدک، مشهد: محبان الفاطمه (سلام‌الله‌علیها)، چاپ اول، ۱۳۶۵ ه.ش.
۱۳. ملک‌زاده، محمد، سیره سیاسی معصومان در عصر حاکمیت جور، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲ ه.ش.

ب- كتب عربي

١. ابن ابي الحديد، عبد الحميد، شرح نهج البلاغه، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، بيروت: دارالكتب العربيه، چاپ اول، ١٣٨٥هـ.ق.
٢. ابن المغازلي، علي بن محمد (ابن شهر آشوب)، مناقب آل ابي طالب، ترجمه: شهاب الدين مرعشي نجفي، طهران: المكتبة الاسلاميه، چاپ اول، ١٣٩٤ هـ.ق.
٣. ابن فارس، ابوالحسين احمد، معجم مقاييس اللغة، تحقيق: هارون، قم: عبدالسلام محمد، مكتب الإعلام الإسلامي، چاپ اول، ١٤٠٤ هـ.ق.
٤. ابي طاهر بغدادی، ابي الفضل، بلاغات النساء، بيروت: المكتبة المریض و طبعتها الحیدریه، چاپ اول، ١٣٦١ هـ.ق.
٥. اربلي، علي بن عيسى، كشف الغمّة اربلي، تحقيق: سيد هاشم رسولي محلاتي، تبريز: مكتبة بنی هاشمی، چاپ اول، ١٣٨١ هـ.ق.
٦. الطائي، نجاح، تفسير أهل البيت عليهم السلام، قم: دارالهدى لاحياء التراث، چاپ اول، ١٤٣٩ هـ.ق.
٧. اميني (علامه)، عبدالحسين، الغدير، قم: مركز الغدير للدراسات الإسلامية، چاپ اول، ١٩٩٥ هـ.ق.
٨. دينوري، ابن قتيبه، الامامة و السياسة، بيروت: دارالاضواء، چاپ اول، ١٤١٠ هـ.ق.
٩. راغب اصفهاني، حسين بن محمد، المفردات في غريب القرآن، بيروت: دار الشاميه، چاپ اول، ١٤١٢ هـ.ق.
١٠. طبرسي، ابومنصور، الاحتجاج، تحقيق شيخ ابراهيم بهادري، قم: المطبعة الاسوه، چاپ اول، ١٤١٣ هـ.ق.
١١. كحّاله، عمر رضا، اعلام النساء في عالمي العرب و الإسلام، بيروت: لبنان، مؤسسه الرسالة، ١٤١٨ هـ.ق.
١٢. لسان الملك سپهر، محمدتقي، ناسخ التواريخ، ترجمه: كيان فر، جمشيد، قم: اساطير، چاپ اول، ١٣٨٦ هـ.ش.
١٣. مجلسي (علامه)، محمد باقر، بحار الانوار، بيروت: داراحياء التراث العربي، چاپ اول، ١٤٠٤ هـ.ق.

۱۴. محلاتی، ذبیح الله، ریاحین الشریعه، تهران: دارالکتاب الاسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۷۳
ق.ه.

ج- مقالات

۱. بابا کریمی، عذرا، «بینش سیاسی حضرت زهرا»، بانوان شیعه زمستان ۱۳۸۸، شماره ۲
۲. تیموری، حسین، «نگاهی به منش سیاسی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام»، پایگاه تخصصی مسجد، کد خبر: ۲۷۸۶۴
۳. جهانی فرد، محسن، «زندگی برتر در سایه الگوپذیری از حضرت علی (علیه السلام) و حضرت زهرا (سلام الله علیها)»، گام اول بهار ۱۳۹۵، سال سوم، شماره ۳
۴. زنگویی، علیرضا، «برگرفته از کتاب سخن آرای» ۴، آموزه های فاطمی، سخنرانی های استاد دکتر رفیعی
۵. _____، «بصیرت آفرینی در سخن و سیره حضرت زهرا علیها السلام»، پایگاه تخصصی اخلاق و تربیت اسلامی، ۱۳۹۶
۶. _____، «بیان فضایل امیرالمومنین»، مبلغان، اردیبهشت و خرداد ۱۳۹۰، ۱۳۴۰
۷. مجیدی، مهران، «ره آورد مبارزات صدیقه اطهر حضرت زهرا (سلام الله علیها)»، پیوند، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۱، شماره ۳۹۰ و ۳۹۱
۸. هاشمی، مصباح الحسن، «استقامت و پایداری در سیره رسول خدا (صلی الله علیه و آله - وسلم) و حضرت زهرا (سلام الله علیها)»، نورالمصطفی، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، شماره ۱۱

د- سایت

۱. پایگاه اطلاع رسانی حوزه <https://hawzah.net>
۲. پایگاه تخصصی مسجد، فاطمیه، سیاسی <https://www.masjed.ir/u/35R>
۳. پایگاه تفسیر روایی حاوی: احادیث و روایات <https://yaran-khorasan.com>
۴. جامع الاحادیث <https://hadith.inoor.ir>
۵. گوگل <https://www.google.com>